

ÖLÜM, KÜLTÜR VE KİMLİK: İĞDIR ÖLÜ BAYRAMI İLE MEKSİKA ÖLÜ GÜNÜ ÖRNEĞİ

**Death, Culture and Identity: The Case of Dead Day Ceremony in İğdir/Turkey
and Day of the Dead in**

Yrd. Doç. Dr. Adem SAĞIR*

ÖZ

Ölme ve ölüm etrafında oluşan pratikler, kültürel bir içeriği yansıtmakla birlikte bir kimlik edinme süreci olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu kimlik süreci aynı zamanda kültürün, kuşaktan kuşağa aktarılmasını da ifade eder. Ölümü sosyolojik bakışın odağına yerleştiren bu çalışma, ölümün bireylerin zihinsel alanının dışına çıktığı noktaların tespit edilmesi ve toplumsal pratiklerle nasıl yeniden üretildiğinin keşfedilmesi çabasını gütmektedir. Bu çalışma için, ölme sürecinde yapılan dinsel, büyüsel ve kültürel uygulamalar; kefenleme ve ölüyü temizleme pratikleri; ölü gömme biçimleri ve mezarlıklar; defin sonrası kurban, aş verme, ölü ruhundan korunma gibi pratikler ölme ve ölümün kültürel kimlik üzerindeki etkilerini betimlemektedir. Ölme ve ölme sürecinde değişen, bozulan ve yorumlanan biçimlerinin kimlik ve kültürlerde sabit kalan taraflarını tespit etmeyi amaçlayan bu çalışma, bir ölüm sosyolojisi denemesi olmakla birlikte, ölüm gerçekliğine ilişkin toplumsal alanda somut durumlara yüklenen anlamları iki örnek pratik ile çözümlemektedir. Bu bağlamda ölümün sosyolojik görünümü, Türkiye İğdir ili *Ölü Bayramı*'ni merkeze alarak, Meksika *Ölümler Günü*'yle karşılaştırmalı bir analizle değerlendirilmektedir. Her iki olayın seçilmesindeki temel amaç, her iki törenin de benzerliklerinin ve ortaklıkların tespit edilerek, kültür- kimlik ilişkisini toplumsal yansımalar üzerinden okunabilmesidir. Elde edilen veriler, ölümün kültür ve kimlik ekseninde toplulukları nasıl şekillendirdiği sorusu etrafında çözümlenmektedir.

Anahtar Kelimeler

Kültür, Kimlik, Ölüm, Ölü Bayramı, Ölümler Günü.

ABSTRACT

The practices that are formed around death and dying reflect an identification process. This identification process also refers to the transfer of culture from generation to generation. This study that puts *Death* in sociological imagination, is pursuing efforts to determine different aspects of death from individual views and to discover how it is re-produced through social practices. For this study, religious, magical, and cultural practices during a death process; practices of enshrouding and purification of the corpse, such as forms of burial and cemeteries; prevention rites and rituals from spirits characterize effects of dying and death practices on cultural identity. The study tries to confirm stable aspects of identity and culture according to changing, perishable and reviewed forms in process of dying and death. Though the study is an attempt of sociology of death, it also analyses meanings of death reality, which meet with concrete practical situations in social life, through two patterns. The sociological views of death, "Dead Day" that applied to the region of the İğdir province of Turkey and "Day of the Dead" in Mexico is considered a comparative analysis. Both of the cases aim at reading the relationship between culture and identity via social implications like similarities and concerns of two ceremonies. The obtained data were analysed around the question of how death shapes communities axis of culture and identity.

Key Words

Culture, Identity, Death, Dead Day, Day of the Dead.

* Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi, ademsagiroglu@gmail.com.

Giriş

Ölüm, felsefecilerce hayatın *di-yalektik bir sonu* olarak yorumlanırken (Solomon ve Malpas 2006); sosyal teoriler içinde ise *toplumu yeniden inşa eden* (Giddens 2008) ve *kollektif bağları güçlendiren* (Durkheim 2005) bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Bu farklılıklara rağmen yaygın bir kabulle ölüm, *hayatın sonu* ve *çok boyutlu bir alana geçişin kendisi* olarak ifadelendirilebilir. Ölümü sosyolojik bakışın odağına yerleştiren bu çalışma, ölümün toplumsal algılanma biçimlerinden farklı olarak, zihinsel alanın dışına çıktığı noktaların tespit edilmesi ve toplumsal pratiklerle yeniden üretilişinin betimlenmesi çabasını gütmektedir. Bu bağlamda ölüm öncesi, süreci ve sonrasında ortaya çıkan gelenekler, inançlar, tutumlar ve beklentiler gibi pek çok olgu, bu betimlemenin odağına oturmaktadır. Temel amaç, bu unsurların kültürden kültüre değişen biçimlerini ve toplumda karşıladığı ihtiyaçları/beklentileri tespit etmektir. Ölümü sosyolojik bakışın merkezine yerleştiren bu çalışmada ölüm ve toplum ilişkisini gösteren temel kavram, kimlik ve kültür/el bellektir.

Ölüm etrafında oluşan pratikler kültürel unsurlar olduğu gibi bir kimlik edinme sürecini ifade eder. Ölümün kimlikle ilişkisi iki taraflı yorumlanabilir. Bunlardan ilki, öncesi ve sonrasında ölümün toplumsal organizasyonlardaki toplumsallaşma biçimlerinin yansıdığı kimliklerdir. Bu noktada ölüm, bir süreç olarak başlamakta ve bireysel bilinçlerin dışına çıkarak toplumsal organizasyonlar

aracılığıyla toplumsal kimliklere yansımaktadır. Diğeri ise ölümün, mekân organizasyonu ile bir kimlik yansıtma süreci olmasıdır ki bu durum kendisini *mezarlık* ve onun etrafında gelişen kültürel kalıplar ile somutlaştırır. Mekân-kimlik arasında mezarlıklar aracılığıyla görselleşen ilişki, mezarlıkların aynı zamanda *kültürel bellek* oluşuna gönderme yapar. Buna göre mezarlıklar, *soy bağını* yaşatması ve *atalar kültünü* yansıtması bakımından topluluklar için kültürel bir bellektir. Mezarlıklar, çoğu zaman *ölü*'den korunma amacıyla yapılan etkinlikler alanı, kimi zamansa *toplumsal hafızanın* kendisini bulduğu bir alan olması özelliği ile *toplumsal kimliklere* yansımaktadır. Toplumsal kimlikler, aynı zamanda kültürel kalıpların şekillendiği biçimlerdir. Burada ölüm ile kültür kavramı arasındaki ilişki karşımıza çıkar ki kültür kavramı, bu çalışmada, ölümü şekillendiren tutum ve beklentilerin içeriğini doldurduğu üst bağlamı ifade etmek için kullanılmıştır. Bu bağlam, aynı zamanda *toplum* içerisinde *bireylere* gelecek tasarımı da bulunan ve kuşaklararası bağlantılar kuran durumun da kendisini ifade etmektedir.

Aslında bu çalışma, ölme ve ölme sürecinde değişen, bozulan ve yorumlanan unsurların, kültürlerde sabit kalan taraflarını tespit etmeyi amaçlamıştır. Çalışmanın temel hareket noktası, bir ölüm sosyolojisi denemesi olmakla birlikte toplumsal hayatta somut durumlara yüklenen anlamların çözümlenmesidir. Çalışma bu ilişkiyi örnek olay olarak ele aldığı *Iğdır/Ölü Bayramı*'ni merkeze koyarak, *Meksi-*

*ka/Ölüler Günü*yle karşılaştırmalı bir analizle değerlendirmiştir. Bu iki olayın seçilmesinde belirleyici faktör, ölüm etrafında oluşan kültürel pratiklerin benzerlik taşımasıdır. Ölü Bayramı'nın kentlerde toplulukların kimlerini sürdürücü bir özelliğe sahip olduğunun tespit edilmesi merkeze bu ritüelin koyulmasında önemli bir tercih sebebi olmuştur. Ölüler Günü'nün tercih edilmesinin arkasındaki neden ise yüzyıllardır süregelen kültürel bir belleği yansıtmaya ve güncellenen pratiklerle uygulanmaya devam etmesidir. Çalışmada karşılaştırma yapılmasının temel nedeni topluluklarda görülen uygulamaların sosyolojik açıdan benzerliklerini ve farklılıklarını saptamaktır.

Ölüm, Kimlik ve Kültür

Toplumların kültürel bir belleği olarak *ölüm*, yüzyılların birikimini ve çeşitliliğini taşır. Ölümün kültürel bir bellek olması, törenler, dinsel merasimler ve pek çok toplumsal davranışın ortaya çıkmasında değişmez bir kaynak oluşuyla ilişkilidir. Coğrafyalar değiştikçe ölüme yüklenen anlamlar ve ölüme ait toplumsal kültür biçimlerinin de değiştiği görülür. Ölümün bir kültür olarak çeşitlenip özelleşmesinde kuşkusuz pek çok etken rol oynar: *Ekolojik çevre, dinî inançlar, kültürel birikimler, etnik guruplar vs.* Ölüm, aynı zamanda toplumsal bütünleşmenin bir göstergesidir ve toplumsal paylaşımların gerçekleştiği sosyolojik bir zemindir. *Ritüeller, merasimler, yas törenleri, taziye gelenekleri, kurban kesme, yemek dağıtma* gibi toplumsal olgular, ölüm kültürüyle paralel gelişerek toplumda bir iletişim ağının

oluşmasına neden olur. Bu iletişim ağı, bireysel ve toplumsal kimlikleri şekillendirirken, toplumsallaşmaya da belli bir yön verir. Geleneksel dönemde bu ağlar güçlüdür ve bireyin kimliğini toplumsal kimliklerin altında bırakır. Ancak modern dönemle birlikte, ölümün toplumsal görünümü değişmiş ve dönüşmüştür. Ölüm etrafında şekillenen kurumsal cenaze hizmetleri (belediye ve özel cenaze şirketleri) ve sağlık sektörü (hastanede ölüm ve hastaneden hazır bir biçimde çıkartılıp yakınlarına teslim edilen cenaze), bu değişimin ana kaynakları olarak gösterilebilir. Böylece ölüm-kimlik ilişkisini somutlaştıran durum, hem geleneksel hem de modern dönemde ölümün birey ve toplum üzerindeki etkisinin sembollerle ve anlamlandırmalarla gözlenebilir olmasıdır.

Ölüm, geleneksel toplumlarda salt bir varoluş sorunu olarak algılanmaktaydı. Din başta olmak üzere inanç, tutum ve büyüler ölüme bir açıklama getirmek için kullanılıyordu (Malinowski 2000). Öyle ki kimi çalışmalar, dinsel tutumların ve inançların *insanın ölüm karşısında korunma tavrından* (From 1981) ortaya çıktığı iddiası üzerine şekillenir. Ölümün bir problem olarak algılanması ise modern toplumun temel karakteristiği olmuştur. Ölüm, bir korkudur, saklanması ya da uzaklaştırılması gereken bir *öcü'dür; çözülmesi/saklanması gereken bir problemdir* (Bauman 2012, Ariés 1991). Geleneksel toplumlarda bireysel tutumlar, toplumsal bağlamın baskısı altındadır ve kolektif olarak oluşturulur. Geleneksel toplumlarda iş bölümü, kalıcılığı ve sürekliliği

içerisinde insanları birbirine bağlamaktaydı. Ölümün yarattığı boşluğun fazlaca hissedilmesinin arkasında bu güçlü bağlar yatar. Ayrıca gelenekselin insanın ölüme yüklediği anlam, ölümle sürekli iç içe olmasından dolayı doğal bir korkuyla şekillenir. Ölümün anlamlandırılmasındaki içerikler kolektif olarak tasarlanmaktaydı ve kültürel kalıpların oluşmasına kaynaklık etmekteydi. Modern toplumda ise bu içerik, kuşkusuz bir paradoksa dönüşür. *Birey, bireysel ve toplumsal olma hâli arasında* kalmıştır. Ölüm, bireysel alanlarda *ölümsüzlüğe tehdit olarak* algılanır. Ancak ölüm, geleneksel döneme benzer şekilde yapının devamı için işlevsel bir araç olarak da yorumlanır. Ölüm, geleneksel dönemlerdekine benzer biçimde etrafındaki dünyevi ve kutsal iki alanı da devam ettirmektedir.

Modern düşünce, ölüm ile hesaplaşmasını kuşkusuz *Tanrı* ile hesaplaşma üzerine kurar çünkü bilinir ki geleneksel toplumda ölüm, *Tanrıya açılan bir kapıdır, Tanrı o yolu bir defa açmak istediğinde ölüm meleğinin karşısında kimse duramazdı. Aydınlanmanın akıl(lanma) öngörüsü*, aynı zamanda bireysel olarak Tanrıyı *yerin/dünyanın* uzağında tutmanın araçlarını vermişti. Tanrı ötelelerde olduğunda ya da hiç olmadığına ona açılan kapının da bir anlamı olamazdı. Böylece ölüm, geleneksel toplumun kendisine yüklediği görece hatadan(!) sıyrılır ve bir hiçliğe dönüşür. Hiçlik duygusu, insanın anlam arayışının başlangıcı olur ki bu anlam arayışı, geleneksel toplumlardaki anlamlandırmadan çok daha farklı bir formdadır:

içten dışa doğru bir sorgulama. Modern düşünce, gelenekselin dıştan içe doğru kurulan hayat anlayışını çözer ve baş aşağı eder, modern düşüncenin yöntemi pozitivistse,¹ ölüm hakkındaki değerlendirmeleri de bir o kadar romantik ve sezgiseldir. Ölüm, hiçlikle özdeşleştirildiğinde yaşamının da bir anlamı olması gerektiğine inanılır, yaşamı anlamlı kılacak olan ise *huzurlu ve mutlu bir süreklilik hâlidir*, ölümün etrafındaki *kutsal alan* küçülmekte ama devam etmektedir.

Modern toplumda süregiden geleneksel formlar vardır ki, kolektifiği olduğu gibi yaşatır. Özellikle toplumsallaşma biçimleriyle kırsal kesimlerde devam eder, etnik ve dinî topluluklarda kimlik ve aidiyetlerin bir aracı olur. Ölüm, topluluğu bir arada tutar, onların kültürel belleklerini yaşatır. Ölümün kültürel bellek ile kimlik arasında kurduğu ilişki biçimi büyükşehirlerde (İstanbul, İzmir, Diyarbakır, Ankara vs.) aile mezarlıklarının oluşmasına da kaynaklık eder. Dinî törenler ve toplumsal etkinlikler (şenlikler, festivaller, bayramlar vs.) bu ilişkinin devamını sağladığı gibi topluluk üyelerini de bir araya getirir. Geçmiş hatırlanır, kuşaklararası bağlantılar kurulur ve kimlik toplumsal bellek içerisinde yaşatılmaya devam ettirilir. Bu bağlamdan hareketle çalışmada iki farklı pratik örnek olay olarak kullanılmıştır. İğdır/Ölü Bayramı seçilmiştir çünkü özellikle büyükşehirlerde toplulukların kimliklerini sürdürücü bir özelliğe sahiptir. Bir dinî ve toplumsal etkinlik alanı olarak grup üyelerini bir araya getirmekte ve onları kültürel kalıplar etrafında geleceğe

taşmaktadır. Meksika/Ölüler Günü tercih edilmiştir çünkü yüzyıllardır süregelen kültürel bir belleği yansıtmakta ve güncellenen pratiklerle uygulanmaya devam etmektedir. Ayrıca topluluk üyelerini bir araya getirmekte ve kuşaklararası bağlantıları sağlamakta böylece bir kimlik tanımlama biçimi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Modernleşmenin etkisiyle popüler biçimlerle de güncellenen etkinlik, dünya çapında bir turizmin oluştuğu alan da oluşturmuştur. Böylece her iki olay da insanların/toplulukların kendilerini tanımladıkları, kültürel belleklerini yaşattıkları ve kültürel belleğin geleceğe aktarıldığı bir model sunmaktadır.

Iğdır/Ölü Bayramı ile Meksika/Ölüler Günü Örneğinde Karşılaştırmalı Bir Çözümleme

a) Bir Kimliklenme Modeli Olarak Iğdır/Ölü Bayramı

Ölü Bayramı temelde bahar bayramı olarak kutlanan *Nevruz* ile ilişkilidir. *Nevruz*'un bahar bayramı olarak kutlandığı ya da bilindiği alan Sibiryadan başlayarak Asya ortalarına, Saha (Yakut) Bölgesi'nden Avrupa'da Balkanlara kadar uzanan çok geniş bir coğrafyadır. Bu bölge içinde İran'da farklı mitolojik temellere dayandırılrsa da, uygulamada birçok benzerlik dikkat çekmektedir (Tekin 1999). Kelime anlamı bakımından *Yeni Gün* anlamına gelmektedir (Çay 1993). *Ölü Bayramı*, Iğdır Azeri Türklerinde yaygın olarak görülmesinden dolayı Azeri Türklerinde *Nevruz* ile ilgili uygulamalar dikkat çekmektedir. Kuzey Azerbaycan'da *Nevruz* 20-21 ve 22 Mart'ta kutlanır. Halk *Nevruz*'a

kırk gün kala hazırlıklara başlamaktadır (Kalafat 2008). Azerbaycan'da *Nevruz*dan önceki dört çarşamba kutsal sayılmaktadır. Bu Çarşambalara *İlahir Çarşambaları/Yılın Son Çarşambaları* denilmektedir. İlk Çarşamba, Su Çarşambası, ikincisi *Od Çarşambası*, üçüncüsü *Yel Çarşambası*, dördüncüsü *Toprak Çarşambası/Ahır Çarşamba/Son Çarşamba'dır* (Şenel 2007).

Iğdır yöresinde *Nevruz* ile bütünleşmiş bazı gelenekler; çocuk bayramı, alav-alav, kosa-kosa, mendil atma, kulak asma, kabir üstü (Ölü bayramı), yedilevin, iğne-iğne ve su serpmedir. *Nevruz*dan bir iki gün öncesi *ölü bayramı* ya da *mezar üstü*, *kabir üstü* olarak anılır. Her köyün ve merkezdeki mezarlıkların ayrı bir ziyaret günü vardır. O gün insanlar mezarlarını ziyaret etmekte, Kur'an okumakta ve yanlarında getirdikleri bisküvi, şekerleme vs. şeyleri ölülerinin hayırına dağıtmakta, mezarlar düzeltilmekte ve çiçekler ekilmektedir. Birkaç gün sonrası *bayram*, yani *Nevruz* olduğu için önceden gidip ölülerini memnun etmek adına böyle bir şey yapılmaktadır (Demirci, 2006).

Geçmişten bugüne pek çok toplulukta bahar bayramları/festivalleri görülmekle birlikte bu etkinliklerin doğrudan ölümle ilişkilendirilenleri sayılıdır. Özellikle bu etkinliklerde doğanın dirilmesi ile ölülerin dirilmesi benzerliği kurulur. Ölülerin de bugün dirileceğine duyulan inanç, *ölü bayramı* pratiğini ortaya çıkarır. Ölülerin de bugün dirileceği, halk arasında onları önce memnun etmek gerektiği vurgusunu ön plana çıkarır. Bu günde me-

zarlıklar temizlenip düzenlenirken, eski mezarlar tadilatından geçirilerek ziyarete hazır hâle getirilmesi söz konusudur. Yeni ölenlerin mezarları ise özellikle yapılmaktadır çünkü halk arasında onların ölü bayramı, *kara bayram* olarak kabul edilmektedir. Üzerinden bir bayram geçene kadar bu tutum uygulanmaktadır.

b) Bir Kültürel Bellek Modeli Olarak Meksika/Ölümler Günü

Ulusal bayram olarak kutlanan Meksika/Ölümler Günü temelde Maya, Aztek ve İspanyolların antik zamanlarında Aztek Tanrısı Mictecacihuatl adına yapılan törenin bugüne taşınmış hâlidir. Katoliklerin Azizler Yortusu ve Tüm Ruhlar Günü ile de yakından ilişkilidir. Benzer uygulamalar Brezilya, İspanya, Avrupa'nın birçok yerinde, pek çok Asya ülkesinde ve Afrika'nın bazı bölgelerinde vardır. Bu gelenek böylece kaynağını Meksika'nın antik yerlilerinden alır (Carlos 2005). Carlos her ne kadar Ölümler Günü uygulamasının dünyanın pek çok yerinde uygulandığına dair vurgu yapsa da, diğer topluluklardaki birçok etkinlik benzer amaçlar taşımasına rağmen, uygulanma biçimleri farklıdır ve tarihsel olarak da birbirlerinden bağımsız ortaya çıkmıştır. Çünkü bütün topluluklarda, ölüm etrafında benzer tutumlar ve pratikler ortaya çıkarmakla birlikte bu pratiklerin bir festival ya da kutlamalarla ilişkilendirilmesi tarihsel olarak yaygın görülen bir durumdur.

Carlos (2005) ve King (2003)'e göre Meksikalılar arasında, yaygın bir biçimde kullanılan üç çeşit ölüm anlayışı vardır. Birincisi beden fonksiyonu kaybettiği ve ruhun bedeni terk

ettiği ölüm, ikincisi vücudun gömülmesi süreciyle karşımıza çıkan ölüm, sonuncusu ise ölenin unutulması ki öleni hatırlayan hiç kimsenin kalması biçiminde görülen ölümdür. Bu düşünceye eşlik eden temel durum; *hayat, ölüm ve yeniden doğum arasında bir geçiş olduğu ve bunların birbirlerini tamamladığı* inancıdır. Ölen birisi unutulduğunda o kişinin bütünü öldüğü ve ölümün en kötüsünün de bu olduğuna inanılır. Böylece Meksika pratiğinde ölüme yaklaşım, ölünün hatırlanması üzerine temel bağlamını kurmakla birlikte ölümü bir eğlence nesnesine dönüştürerek kutlamaktadır. Avrupalılar geldiğinde bu uygulamayı kaldırmayı denemişler, ancak başarılı olamadıkları gibi durumdan etkilenmişler ve zamanla kendileri de bu uygulamayı yapmaya başlamışlardır. Kültürel bellek söz konusu olduğunda özellikle ölümlerin hatırlanması bağlamında ölüm etrafında oluşan görsel alan önemlidir. Burada en dikkat çeken noktalardan birisi mezarlıklardır. Mezarlıklarda geçmişten bugüne toplulukların kültürel belleğinin izinin sürülebileceği gibi pek çok toplulukta ortaya çıkan ölüm sonrası tören/festival ya da kutlamaların da gerçekleştiği iddiasını ileri sürmek de mümkündür.

Meksika/Ölümler Günü evin köşesinde sunaklar hazırlanır, sunağın ortasına yemekler konulur, sunak ölümlerin resimleriyle ve dinî ikonlarla ya da kandillerle süslenir, masanın üzerinde genelde beyaz bir örtü vardır. Evin içerisinde hazırlanan sunakların *Cempazuchitl*(*Ölüm Çiçeği*) denilen kadife çiçeğiyle de süslenildiği görülür.

Bu çiçekler 400 hayatın çiçeği olarak kabul edilir. Yapraklarından yayılan kokunun, ruhlara dünyadaki mezarlarına dönme konusunda yardımcı olduğuna inanılır. Ayrıca 31 Ekim akşamından başlayarak, ölü ruhların yollarını bulabilmesi için gece gündüz mumlar yakılmaktadır. *Ölüler Günü*'nün 31 Ekim gecesi meleklere dönüştüğü düşünülen, ölmüş bebek ve çocuk ruhlarının evlerini ziyaret etmeleriyle başladığı kabul edilir. Ertesi gün 1 Kasım'da yetişkin ölülerin ruhlarının ziyarete geldiği ve yenilen büyük bir aile yemeğinde sonra 2 Kasım'dan itibaren tekrar geldikleri yere döndükleri düşünülmektedir (Carlos 2005, King 2003, Salvador 2003, Palfrey 1995).

İki Örnek Olay Bağlamında Karşılaştırmalı Bir Çözümleme

Burada iki pratiğin karşılaştırılmasında belirleyici birkaç faktör vardır. Bunlardan birisi geçmişten bugüne kültürel izler taşımasının yanında ölülerin memnun edilmesi üzerine kurulan bir etkinlik alanı olmasıdır. Her iki tören de belli pratiklerle tamamlandıktan sonra topluluk üyelerinin gündelik hayatlarına devam ettikleri bir biçimde son bulur.

Ölü Bayramı'nın bahar döneminde, *Ölüler Günü*'nün ise hasat mevsiminin sonunda (Güz) kutlanması *ölüme ve ölülere yüklenen anlamı* da farklılaştırmaktadır. *Ölüler Günü* uygulamasında ölülere belli bir dirilik atfedilmesine rağmen onlardan korkulduğu ve uygulamanın bu korkuların giderilmesi üzerine yapıldığı görülür. *Ölü Bayramı*'nda ise ölülere benzer şekilde belli bir dirilik atfedilirken, ölüm

ile yaşam bir uyum içerisinde kabul edilmekte, ölülerden korkma inancı daha az belirginleşmektedir. Evinde ölüsü olup üzerinden bayram geçemiş olan ev varsa o ev önce ziyaret edilir, acıları paylaşılır. Ölülerle ilgili, ilk yılda pek çok ritüel yerine getirilir. Ölünün üçüncü, yedinci ve kırkıncı günü ve senesinde genelde ölünün ruhunun huzura erdiğine inanılır ve bu günlerde yapılan dua, yemek verme, helva dağıtma, anma, mezarlık ziyareti gibi ritüeller terk edilir.

Burada her iki etkinlik arasında başka bir ortak noktanın varlığına da dikkat çekmek gerekir. Bu da *Ölüler Günü* pratiğinin de doğanın durumu ile yakından ilişkili olmasıdır. *Meksika/Ölüler Günü, Iğdır/Ölüler Bayramı*'nın tersine hasat mevsiminin sonunda yapılmaktadır. Hasat, ekin ya da diğer tarımsal ekim/biçimlerle ilgili kutlamalar, eski topluluklardan bugüne devam eden geleneksel bir uygulamadır. Bu törenlerde, kurbanlar kesilir, eğlenceler düzenlenir, yemek şölenleri ve çeşitli ayinsel törenler yapılır. Bahar döneminde yapılan törenler, doğanın dirilmesiyle yakından ilişkili olmakla birlikte *ölümün kovulmasına* dair pek çok uygulama yapılır. Amaç, baharın gelişinin bereketiyle gelmesinin sağlanmak istenmesidir. Hasat mevsiminin sonunda yapılan törenler ise bereketli geçen bir üretimin Tanrılara teşekkürü olarak kabul edilir (Frazer 2004).

Her iki etkinlik çevresinde ortaya çıkan bir başka ortak durum, bir kültürel bellek ve kimlik biçimi olarak bu törenler aracılığıyla insanların kuşaklararası bağlantılarını sağlamala-

rıdır. *Iğdır/Ölü Bayramı*'nın kimlikle ilişkilendirilebilecek en belirgin yanı, özellikle büyükşehirlerde yaşayan bazı dinî ya da farklı kültürel pratiklere sahip toplulukların *Iğdır*'a gelerek bu törene katılımlarıdır. Bu noktada göçmenler, dinî veya etnik toplulukların ölümle ilişkili bir aidiyet bağını geliştirdiklerini de vurgulamak gerekir. Özellikle Türkiye'de büyükşehirlerde, yurtdışında ise göçmen topluluklar arasında *gelenen yerlerle bağların devam ettirilmesinden doğan aidiyet bağı*, defin işinin ve mezarların da köken ülkelerinde ya da göç etmeden önce yaşadıkları köylerinde olmaları gerektiği düşüncesini ortaya çıkarmıştır.

Uluslararası cenaze hizmetleri, göçmen toplulukların kendi ülkelerine geri dönüşleri ve cenaze işlemlerini organize eder, şehirde de benzer yerel şirketlerin bu vasiyeti yerine getirmek için organize oldukları görülür. Şehirlerdeki cenaze hizmetleri (ölüyü yıkama ve kefenleme, şehirlerarası cenaze taşımacılığı, yakınlarına sağlanan ulaşım hizmetleri, mezar bakım hizmetleri, internetten üyelikle sunulan dua ve mezar bakım hizmetleri, vb.) bu organize biçiminin bazı görünümeleridir. Ayrıca şehirlerin kimiksiz görünümeleri, toplulukların kendilerine yeni aidiyet bağı ve kimlik tanımlama biçimleri ortaya çıkarmaya zorlar. Özellikle *ölüm* ritüellerinin kırsal alanlarda yaşatılan pratiklerle devam ettirilmeye çalışılması bu aidiyetliğin ve kimlik biçimlerinin en belirgin olanı olarak göze çarpar. Türkiye'deki göç pratiğinin bireyleri geldikleri yerlerden tam olarak kopamaması özelliğini

yansıtır olması da dikkate alındığında bu ilişkiselliğin pratik değeri artmaktadır. Örneğin İstanbul, Bursa ve Ankara gibi şehirlerde yaşayan Caferi/Azeriler, *Ölü Bayramı* ile kendilerine has kıldıkları özellikleri birer kimlik ögesi hâline getirmekte ve kültürel belleklerini canlı tutmaya çalışmaktadırlar. Topluluk üyeleri, mezarlarının köyde/Ata toprağında olmalarını istemeleri bakımından da Türkiye'ye özgü bir farklılık oluşturmaktadırlar. Topluluk bilincinin üst düzeye çıktığı *Ölü Bayramı*'nda toplu hâlde mezarlığa gelinir ve tören etkinlikleri yapılır. Mezarlık üzerinde ortaya çıkan ve daha çok atalar kültüyle ilişkili bu görünüm, kimlikle ilişkilendirildiğinde bir topluluğun devam kaygısını ön plana çıkartır. Bu tür tutumlar tam da ölüm ve kültür arasındaki ilişkiyi kimlik bağlamında yansıtır.

Meksika/Ölümler Günü ile Iğdır/Ölü Bayramı arasındaki paralellikte ortaya çıkan bir başka durum, atalar kültür olgusunun karşımıza çıkışıdır. Mezarlıklar bu bağlamda soy bağını temsil etmesi bakımından dikkat çeker. Soy bağının önemli olması ise kültürel belleğin hatırlanmasında temel bir araç olması ve kimliklerin devam ettirilmesinde farklı bir yöntem oluşudur. Mezarlık ziyaretlerinin ön plana çıktığı *Ölü Bayramı*, aynı zamanda bu bağın hatırlanmasında etkili bir faktör olarak sunulur. Böylece mezarlıklar, görsel olarak soy bağının temsilini sunar. Aynı aileden kişilerin yan yana gömüldüğü, sınırlarının belirlendiği; doğum, ölüm tarihi, isim ve yeri geldiğinde dualar ve ağıtları içeren yazılardan oluşmasıyla mezar taşlarıyla

görsel alanın temsili olur. Kişilere burada sadece birtakım dinî ve kültürel ayinler yapmak kalır, mezar ziyaretlerine çocuklar da getirilir ve onların atalarını öğrenmesi sağlanır. *Ölüler Günü* ise sözlü anlatımların daha belirgin bir şekilde soy bağlarını ve atalar kültürünü temsil ettiği bir biçime dönüşmüştür. Ölen kişi ile ilgili anılar çocuklara anlatılır, hayattayken yaptıkları, yaşadıkları, kişiliği gibi hemen bütün unsurlar anlatımın konusu olur. Böylece çocukların atalarıyla bağlarını devam ettirilmesi sağlanır. Ayrıca ölümlerin evlere geldiği ve eğlencelere katıldıklarına duyulan inanç, bu sözlü anlatıma belli bir temellendirme sağladığı gibi görsel olarak da evin içerisinde ölümlerin geldiğinde kendisinin utulmadığına dair izlenim edineceği bir biçimde hazırlanır. Daha önce evin içine sunaklar hazırlandığı ve bu sunaklara ölünün sevdiği yemeklerin, ölüye ait fotoğrafların koyulduğu ve kandillerin yakıldığı ifade edilmişti. Evin içerisi, böylece ölüme dair düşüncenin ve inançların organize ettiği bir kimlik yapısına bürünür. Caddeler ve mezarlıklar da evlerden farklı değildir. *Ölüler Günü*'nün kutlandığı caddelerin büyük bir çoğunluğu *ölü suratlı heykeller* ile süsüdür. Kutlamalar başladığında herkes, bu heykellerden alıp birbirlerine armağan etmektedir.

Ölüler Günü'nün dış mekân organizasyonunu sağlayan ve kimliği yansıtan çeşitli görüntüleri de vardır. Bu dönemde şeker ve çikolatadan yapılmış kafatasları yer alır ki kafatası ölümü temsil eder. Kafatası, eskiden beri topluluklarda ölüm ile ilişkilendirilen temel imgelerden birisidir. Eski

topluluklarda kimi zaman evlerinin duvarlarını süsleyen bir motif olarak karşımıza çıkan kurukafa, bazı topluluklarda da içerisinde şarap içilerek ölüyü ve temsil ettiği topluluğu aşışılama motifi olarak kullanılmıştır. Güney Amerika'da Bolivyalıların da her yıl Kasım ayında, *Meksika/Ölüler Günü*'ne benzer şekilde insan kafataslarını süsleyerek mezarlıklara bıraktıkları tespit edilmiştir. Bu geleneğe göre ölümlerden sonra ölenlerin aile üyeleri tarafından aile ortamında bırakılarak bir yıl boyunca düzenli bakımı yapılır. Bolivya'daki inançlara göre ölen üyenin ruhu, aileyi bu şekilde koruyacaktır. *Ölüler Günü*'nde dış organizasyonlarda karşımıza çıkan unsurlardan birisi etkinlikler başlamadan önce her evde ve ayrıca kafeler, restoranlar, dükkânlar, oteller, kiliseler dâhil bütün mekânlarda ölümler için sunaklar hazırlanmasıdır. Sunakların, genelde hem içleri hem de etrafları bol miktarda çiçeklerle süslenmektedir. Ayrıca sunaklar çeşitli meyveler, güne özgü ekmek ve tatlı yiyecekler, kandiller, haç, İncil, alkol, dinî nesnelere ve ayrıca *marzipandan*² veya başka şekerlemelerden yapılmış kurukafalar, iskeletler vs. süsler konulmaktadır. Gelen ruhlar temizlensinler diye küçük bir yüz yıkama tası, sabun, ayna, tarak ve havlu koyulmaktadır (King 2003). Ayrıca ölen kişinin en sevdiği yemekler de sunağa koyulmaktadır. 30 Ekim akşamı güneş batarken mezarlık ziyaretleri başlar, bolca mum, çiçek, yiyecek ve içeceklerle birlikte bu ziyaretlerin gerçekleştirildiği görülür. Mezarlıklar, ziyaret öncesi süslenmekte, mezarlıklarda sunaklar hazır-

lanmaktadır. Anılan ölülerin hayat-tayken sevdikleri yiyecek içeceklerle piknik yapılmakta ve gecenin bir kısmı mezarlıkta geçirilmektedir. Yiyeceklerde genelde tuz, ekme ve su ön plandadır (King 2003). Gece mezarlıklara müzisyenler de gelmektedir. Ayrıca 30 Ekim gecesi bazı yerlerde ölen çocuklara adanmış bir gün sayılmakta ve *Dia de Los Angelitos (Küçük melekler günü)* diye anılmaktadır. Ölüler Günü'nde *kalavera* denilen dans eden, tekila içen, gitar çalan iskelet heykelleri de göze çarpmaktadır. Bu günlerde gece gündüz açık olan mezarlıklar çiçeklerle süslenir, mezarlık önlerine lunaparklar kurulur, mezar başlarında şarkılar eşliğinde sevdiklerini hatırlar, böyle topluluk üyeleri, ölüleri kısa bir süre için de olsa ölen kişiyi hayatlarına yeniden katmaktadır (King 2003, Salvador 2003, Palfrey 1995).

Burada kuşkusuz modern Avrupa'daki ya da ABD'deki Cadılar Bayramı'nda ön plana çıkartılan hortlaklar ve korku hikâyeleri şeklinde insanları ölüye karşı tedbir almaktan çok, sevilen, özlenen ve kaybedilmiş insanları hatırlamak, onları yeniden hayatın içine katmak için kullanılan bir etkinliktir. Bu, İğdır/Ölü Bayramı'nda hayatla-ölüm arasındaki ilişkiyi görselleştiren *taş motifi* ile kesişir. Taş, mezarlığa gidildiğinde mezar taşına üç defa vurmak ve ölüye gelindiğini haber vermek için kullanılan bir araçtır. Bu yaşama biçimi ile aslında kişinin öldüğünün kabul edilmesiyle birlikte yaşayanlarla bir şekilde iletişim kurabileceğine inanılmaktadır. Mezar taşı, ölü'nün ruhunun onun mezar taşında yaşadığı inancı bunun için me-

zar üstüne taş konulmaktadır. Mezar başına mutlaka iki taş dikilir, bunlardan baş kısmdakinin ölüm, öbür dünya ayak ucundakinin ise hayat, bu dünya için olduğuna inanılmaktadır. Ölü Bayramı'nda ölülerle bir şekilde iletişim kurulduğuna duyulan yaygın inanç, geçmişten bugüne bütün topluluklarda görülen bir durumdur. Ayrıca burada Türk kültürüne özel bir durum *toprak* motifi dikkat çekmektedir. Toprak ölüm olgusunda oldukça önemlidir çünkü toprak cesedi gizlemekte ve ölümü estetize etmektedir. Ayrıca Türk kültüründe gücü, otoriteyi ve itaati temsil etmektedir. Ölüyü toprağa gömme biçimi, pek çok toplulukta yaygın olarak kullanılmakla birlikte Türk kültüründe geçmişten bugüne kullanılan ve İslam dininin etkisiyle de tercih edilen bir biçim olmuştur. Kimi zaman toprak ile ilişkilendirilen düzenlemeler, kimi zaman ise yeşillendirmelerin yapılması ön plana çıkmaktadır. Ölü Bayramı'nda mezarlık içerisinde yeşillendirmelerin yapılması ve bakım olayı dikkat çekmektedir. İğdır'da bu olaya bir anlam yüklenir. Ölüm olayı gerçekleştiğinde mezarın üstüne canlı çiçekler ekilir, yeşillendirme yapılır, ölülerin içleri rahatlasın diye, aslında kendi içlerinin de böylece rahat ettiği düşünülür.

Ölü Bayramı'nda yemeklerin hazırlanarak mezarlıklara götürülmesi ise hem mezarlıklardaki organizasyonu yansıtmaya bakımından *Ölüler Günü* pratiğiyle aynıdır hem de bu pratikten farklı olarak ölü'nün hayırına sevap düşüncesinin yansımasıdır. Bu uygulama, Türk kültüründe saç geleneğini³ akla getirir ki diğer bir ifa-

deyle kurban uygulaması olarak karşımıza çıkar. Aynı uygulama Meksika Ölüler Günü'nde de geçerlidir. Ölünün en sevdiği yemekler yapılır, farklı olarak en sevdiği içkiler de ölüye sunulmak üzere mezarlığa götürülür. Meksika'daki inançta da yaygın olarak ölülerin, bu günde mezarların üstüne çıktığı ve herkesin kendi evini ziyaret ettiğine inanılır. Aslında modern toplumun ölüm algısına alternatif bir aralık açmaktadır. Böylece ölüme atfedilen anlam, yaşamla iç içe olmasıdır. Ölü Bayramı'ndaki ölü ruhuna hayır gönderme tutumu, dualar da kendini gösterir. Mezarlıkta dua okurken kabrin ayak ucunda durularak dua okunur. Bu şekilde bu dünyadan öbür dünyadakine iyi niyet gönderildiğine inanılır. Yemek, içecek ve buna benzer geleneklerin uygulanmasındaki temel anlam, bunların özlerinin ölü ruhları tarafından alınıp götürüleceği inancını yansıtır. Nitekim eski topluluklardan günümüze kurban uygulamalarının temel mantığı da bu tutumu yansıtır. Öyle ki Meksika/Ölüler Günü pratiğinde evdeki sunaklara koyulan yemekler bir süre orada bekletilmekte arkasından yenilmek üzere alınmaktadır. Yaygın inanca göre evleri ziyarete gelen ruhlar, önce yemeklerin özlerini almakta ve sonrasında geri kalanları da evdekilere bırakmaktadır.

Meksika pratiğinde ölü ruhlarının kısa sürelik dolaşimleri söz konusu iken, *Ölü Bayramı*'ndaki uygulamada ölü ruhları sürekli yaşamla iç içedir. Ölülere atfedilen bu canlı olma hâli, kuşkusuz bu uygulamaların doğrudan "*ölüleri hatırlamak ve memnun etmeyi*" amaçladığını ifade etmek

mümkündür ya da ölülerin unutulmadığının baharın gelişiyiyle onların da hatırlandığının ifadelendirilmesi olarak yorumlanabilir. Ölülerin, mezar üstelerine, belki dua belki de hatırlanmayı istemedikleri için çıkıp beklediğine inanılır. Ayrıca ölü evi sahipleri, mezarlığa gitmeden bir gün önceden helva yapıp, köy halkına dağıtır. Burada helvanın yapılmasındaki temel maksat *koku* ile ilgili geleneksel bir uygulamanın ifadesidir. Bu uygulama toplumsal paylaşımı göstermesi aynı amaç için bir bütünlük vurgusunu taşıması bakımından dikkate değerdir. Kuşkusuz *Meksika/Ölüler Günü*'nde uygulanan ölü ruhlarının yolunu bulabilmeleri için mezarlıktan evlere kadar mum yakılması ile aynı paralellikte olduğu görülmektedir. Nitekim *koku* ile ilgili uygulamalar, etki topluluklarda çeşitli tüsülerin yakılması, kurban etlerinin yakılması şeklinde uygulandığı gibi mezarlıklarda buhur şeklinde de karşımıza çıkmaktadır.

Ölümün kolektif kimlikte görünür biçimlerinden bir diğeri ise ölüm ve eşitlik arasında kurulan ilişkide kendisini gösterir. Ölümün karşısındaki ilk tavır genelde bütün topluluklarda eşit olarak kabul edilir. Eşitliğin bozulduğu yer ise ölüm sonrası etkinliklerde kendisini gösterir. Mezarlıkların biçimleri, ölünün defnedilmesi ve cenaze etkinlikleri eşitliğin bozulduğu yerlerdir. Bu törenler aynı zamanda statü ve roller göstergesidir. Ölü Bayramı'nda "*eşitlik*" üzerine yapılan vurgu, özellikle sınıf farkının ortadan kalkması bağlamında dikkat çekmektedir. Toplumsal statüler ve roller, maddi bir güç olmakla birlikte maddi

zenginlik kaynakları da benzer şekilde birer güçtür. Asıl dikkat çeken nokta ise “eşitlik” üzerinden ölüm etrafındaki “topluluk bilinci” oluşturma, burada kendini gösterir ki birlikte hareket etme törenler ve etkinlikler boyunca karşımıza çıkar. Meksika’da eğlence motifyle süslenen törenler, benzer şekilde topluluk bilincinin güçlenmesini sağlar. Bütün bu uygulamalar akla, Durkheim’in çalışmasında vurgu yaptığı bu tür törenlerin toplumsal dayanışmayı sağladığı ve bireyin kaybindan dolayı ortaya çıkabilecek boşluğu kapatmaya çalıştığını akla getirmektedir.

Sonuç

Bu çalışma, ölüm-kültür ve kimlik eksenli hazırlanmış olup iki örnek olay üzerinden ölümün toplumsal görünümüne dikkat çekme çabasını yansıtmıştır. Çalışmanın ana odağına İğdır/Ölü Bayramı yerleştirilmiş, Meksika/Ölümler Günü ise benzer ve farklı yönleriyle bu odağa eklenmiştir. İki pratiğin karşılaştırılmasındaki temel belirleyici neden, her iki ölüm pratiğinde benzer ve farklı yönlerin olması, geleneksel bir yöntemle geçmişten bugüne sürdürülüyor olması ve toplumsal kimliklerle birleşmiş olması önemli bir rol oynamıştır. İki farklı pratiğin çalışmada kullanılan ortaklıklarını şu şekilde sırlamak mümkündür:

1. Her iki ölüm pratiği ölümlere özel toplumsal törenler, ritüeller ve tutumlardan oluşmaktadır.

2. Her iki ölüm pratiğinde de mezarlıklara ziyaretler önemlidir. Dualar ve ayinsel törenlerin sunum biçimleri, etkinliklerin temel bileşenleridir.

3. Her iki ölüm pratiğinde saçı – kansız kurban geleneği uygulamaları yapılır. Ölü için yapılan sunumlar (dua, kurban, yemekler, içecekler vs), iki törende de karşımıza çıkmaktadır. Kurbanların temel özelliği, ölen kişinin sevdiği yemeklerden oluşmasıdır.

4. Her iki ölüm pratiğinde de *ölülerden korunma* tutumlarına dönük pratikler ön plandadır.

5. Her iki ölüm pratiğinde de mezarlık ziyaretlerinin odağa yerleştirdiği amaç, gençlerin/yakınlarının atalarını hatırlama pratikleridir. Bu anlamda kuşaklararası bağlantıları sağlaması ve atalar kültürünü yansıtmaması açısından her iki törenin de sosyolojik bir amaca hizmet ettiği görülmektedir.

Bu benzerlikler yanında her iki pratikte ortaya çıkan bazı farklılıklar da bulunmaktadır. Bu farklılıkları ise şu şekilde sırlamak mümkündür:

1. Ölü Bayramı, baharın başlangıcında Nevruzdan önce yapılır. Ölümler Günü, hasat mevsimin sonunda 1-2 Kasım tarihleri arasında yapılır. Her iki tören de doğa ve üretim ile ilişkili olmakla birlikte hasat mevsimleri ile ilişkilendirildikleri görülmektedir. Bu bağlamda törenlerde, ölümleri memnun etme ve onları huzur verme kaygısı etkilidir.

2. Ölümler Günü, yaşamla özdeşleştirilir. İlk günün akşamı (1 Kasım Gecesi) sabaha kadar eğlenceler düzenlenmesindeki temel güdü budur. Ölümler Bayramı, ölümün kendisiyle özdeşleştirilir. Burada daha çok ibadetler ve dualar ön plandadır.

3. Her iki pratik arasındaki temel farklılık, bayram ve gün olarak ay-

rınlaşan söz dizimlerinden çıkartmak mümkündür. Bu iki söz dizimi arasındaki fark, aynı zamanda ölüme karşı takınılan tutumu yansıtmaktadır. Ölü Bayramı, ölümlerle birlikte uyumlu bir hayatı yansıtır. Ölümler Gününde ise ölümlerden korunma psikolojisi daha belirgindir. Bu nedenle yaşamın ve eğlencenin ön plana çıkartılması söz konusudur.

Sonuç olarak ölümün gelenek-selden moderne geçişte değişmeyen yönlerinin kültür ve kimlik öğelerine dönüştüğünü iddia eden çalışma, bu iddiasını iki farklı örnekle temellendirmeye çalışmıştır.

NOTLAR

- 1 Modern düşüncede pozitivizm yönetsel bir içeriğe sahiptir. İlk topluluklarda var olduğu ileri sürülen pozitivist mantık ise temelde salt doğa ile etkileşimi içermekte, yönetsel bir özellik taşımamaktadır.
- 2 Şeker ve badem karışımından oluşan bir şekerleme türüdür.
- 3 Kansız kurban (saçı) geleneğinin ve ölüme saygının bir ifadesi olarak ortaya çıkan bir durum olarak yorumlanabilir. Saçı, su saçmak, ateşe yağ parçası atıp koku çıkarmak, tabiata yiyeceklerden bırakmak, belirli yerlere taş atmak, taş koymak ve hatta bez bağlamanın bile bu gelenek içerisinde değerlendirildiği görülmektedir (Kalafat, 2011: 43).

KAYNAKÇA

- Ariés, Philippe. *Batılının Ölüm Karşısında Tavruları*. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Gece Yayınları, 1991.
- Bauman, Zygmunt. *Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri*. Çev. Nurgül Demirdöven. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- Carlos, Millet. "History: Indigenous People Wouldn't let Day of the Dead Die". Day of The Dead (The Arizona Republic-2005), <http://www.azcentral.com/ent/dead/articles/dead-history.html>, Erişim Tarihi, 11.07.2012.
- Çay, Abdulhaluk M. "Türk Ergenekon Bayramı Nevruz". Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, No:128, 1993.
- Demirci, Filiz. *Caferilerin Dini Örf ve Adetleri-*

Iğdır Örneği.-Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

- Durkheim, Emile. *Dini Hayatın İlk Biçimleri*. İstanbul: Ataç Yayınları, 2005.
- Frazer, James G. Altın Dal I. Çev. Mehmet Doğan. İstanbul: Payel Yayınları, 2004.
- Fromm, Erich. *Sevme Sanatı*. Çev. Işitan Gündüz. İstanbul: Say Kitap Pazarlama, 1981.
- Giddens, Anthony. *Sosyoloji*. Çev. Cemal Güzel. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2008.
- Kalafat, Yaşar. *Türk Kültürlü Halklarda Halk İnançları, Dedem Korkut Yukarı Eller*. Ankara: Berikan Yayınları, 2008.
- King, Judy. *Los Diad de Los Muertos (the Days of The Dead-2003)*. <http://www.mexconnect.com/articles/1427-los-dias-de-los-muertos-the-days-of-the-dead>, Erişim Tarihi: 08.07.2012.
- Malinowski, Bronislaw. *Büyük, Bilim ve Din*. Çev. Saadet Özkal. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000.
- Palfrey, Dale Hoyt (1995). "The Day of the Dead". DÄde los Muertos Index. Access Mexico Connect. http://www.mexconnect.com/mex/_muertos.html. Retrieved 2007-11-28, Erişim Tarihi: 10.07.2012.
- Salvador, R. J., John D. Morgan and Pittu Langani. *Death and Bereavement Around the World: Death and Bereavement in the Americas. Death, Value and Meaning Series*, Vol. II hi. Amityville, New York: Baywood Publishing Company, 2003, pp. 75.76
- Solomon, Robert C. Ve Jeff Malpas. *Ölüm ve Felsefe*. Çev. Nur Küçük. İstanbul: İthaki Yayınları, 2006.
- Şenel, Mustafa. "Çıkmaz Ayın Son Çarşambası Deyimine Olumlu Bir Bakış". Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu, Erzurum, 2007.
- Tekin, Mehmet. "Nevruz (Yeni Gün) Coğrafyası". Türk Dünyasında Nevruz Üçüncü Uluslararası Bilgi Şöleni. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999.